

НАГОЛОШУВАННЯ
В УКРАЇНСЬКИХ СТАРОДРУКАХ
КІНЦЯ XVI – XVII СТ.

Студіюючи і готуючи до друку скорописні пам'ятки XVI – XVII ст. з Житомира, Овруча, Луцька, Крем'янця, іноді викликало подив, чому характерні поліські рефлексі *присяга, присягати* (е на місці ненаголошеного *є – переважають написання *присєга*) або *повєдаю, повєдати* (е на місці ненаголошеного *ě – переважають написання *повєдаю*) не зовсім узгоджуються із поширеним сучасним наголошуванням? Адже за сучасною українською літературною орфоepією маємо: *прися́га, пові́дати!* Відповідно поліські писарі мали б писати *присяга / присага, повѣдаю*. Усі сумніви розвіяли стародруки. Виявилось, що і в Г. Смотрицького, і в Д. Наливайка, П. Могили, Й. Галятовського цілком переважають друки із наголосом *прі́сяга, повєда́ти*. Це й спонукало нас дещо глибше підійти до розв'язання проблеми, адже наголос, особливо для реалізації поліських вокалів, відігравав, як відомо, надважливу роль.

Питанню наголошування дотепер в україністиці уваги приділялося небагато, а становленню українського акценту присвячено взагалі лише декілька праць. У студіях з історії мови проблема акцентуації оминалася. Об'єктом дослідження були елементи та категорії мовної системи: вокалізм, консонантизм, словозміна, фразеологія, лексика, синтаксис тощо і майже ніколи – наголос пам'яток. Розвідки І. Огієнка [Огієнко 1926; Огієнко 1928; Огієнко 1952] та Л. Булаховського [Булаховський] й на сьогодні є актуальними. Серед новіших праць слід відзначити хіба ґрунтовну монографію В. Скляренка „Праслов'янська акцентологія”. Проте там проблема властиво староукраїнського наголошування не була об'єктом аналізу. А втім у низці стародруків середньоукраїнської доби наголос проставлено і є всі підстави і можливості дослідити його.

З появою друкарства на українських землях у пам'ятках послідовно проставлена діакритика. Ці знаки не завжди точно відображали акцентні розмовні парадигми, але це однозначно краще для вивчення історії українського наголосу, ніж скорописні хронологічно попередні тексти, наприклад, грамоти, де знаків наголосу не було.

У пам'ятках києворуських рукописних про функціональність діакритичних знаків говорити важко, оскільки їх або зовсім не було (до XIV ст.) [Огієнко 1952, с. 30], або вони часто механічно переносилися із староболгарських протографів.

Українські книжники, освічені люди свого часу, попри досконале знання мови староболгарської, її граматики, фонетики, акцентуації, у своїх писаннях нерідко свідомо відходили від тих канонів, власне творили нову літературну мову – „просту”, у якій

відображалася більшою чи меншою мірою розмовна стихія. Ця стихія проявлялася як у звукових, формальних, лексичних, так і акцентуаційних особливостях.

Пізніше, на час постання перших друкарень у слов'янських народів від кінця XV ст., наголос у всіх слов'янських народів уже настільки був відмінним один від одного, він так уже відлився в певну послідовну систему в кожного народу, що стало рішуче неможливим писати, а особливо друкувати книжки з наголосами не своєї землі, бо це різало б вуха незвичкою вимовою [Огієнко 1952, 31].

На систему українського наголосу з найдавніших часів було кілька сильних впливів, що позостали на ній серйозні сліди. На *першому* місці треба поставити тюркський вплив, де наголос (татарська, турецька мови) падає на кінець слова. Цей тюркський вплив був сильний у нас іще з доісторичних часів, а також за печенігів та половців. А з половини XIII віку, коли татари підбили Україну, значно посилюється і тримається аж до XVIII віку. *Другий* сильний вплив – південнослов'янський. Він панував у нашій літературі та, спорадично, у церквах. Цей вплив приніс в українську мову переважно кореневий наголос. *Третій* вплив треба пов'язати із польською акцентною системою, особливо в XVI – XVII ст.

Нарешті, протягом останніх століть помітний (*четвертий*) вплив на українське наголошування мав російський акцент [Огієнко 1952, с. 21-23].

У дослідженні маємо на меті виділити характерні риси наголошування в пам'ятках кінця XVI – XVII ст., а власне: в друкованих текстах Г. Смотрицького родом із Смотрича („Ключь црства небесного...” 1587), Д. Наливайка родом з Гусятина на Тернопіщині („Лѣкарство на оспалый умысль человѣчій...” 1607), П. Могили родом з Молдавії („Катехизис” 1643), І. Галятовського місце народження невідоме („Ключь розумѣніа...” 1659). Хронологічно ці пам'ятки охоплюють майже століття.

Ми виділили лише випадки за частинами мови, які відрізнялися на час створення пам'ятки від сучасного наголошування.

Як зазначав І. Огієнко, “в східнослов'янській родині український наголос рано відлився в окрему систему, бо він дуже виразний, як наголос окремий уже навіть у першій акцентованій східнослов'янській пам'ятці, – Новому Заповіті 1355 року, в перекладі Митрополита Київського й усієї Руси Олексія. А в пам'ятках XV-XVII віків, коли зачинають зазначати наголос уже зовсім послідовно, український наголос бачимо вже в такій закінченій системі, що власне наголос дає нам повну змогу відразу сказати, якому народові належить ця пам'ятка” [Огієнко 1952, с. 20].

При характеризуванні староукраїнського наголосу варто враховувати низку особливостей. *По-перше*, як уже вище відзначено, чужомовні акцентні впливи попередньої

епохи та сучасної для творців (старослов'янський, польський, московський); *по-друге*, зважаючи на відсутність української мови як предмета викладання в тогочасних українських школах, норми наголошування не було, українські книжники виставляли наголоси, найімовірніше, так, як вимовляли; *по-третє*, хоч не так часто, але все ж у стародруки потрапляли, крім реальних (функціональних) позначувань наголосу оксією, варією, каморою, ще й так звані *зазначки* (термін Огієнка), які проникли в друки з часів безперервного письма, з метою вказівки (зазначки) на початок та кінець слова. Звідси в деяких словах маємо по дві, а іноді й по три, оксії чи оксію й варію тощо.

У досліджуваних стародруках можемо виділити такі основні тенденції наголошування.

I. Відчутне переважання кореневого наголошування.

В іменниках: *шко́да, твóрець, твóрца, нена́висть, прикла́ду, дово́довъ, учи́телеве, ста́рцѣ, до́брахъ, ча́совъ, ска́залницѣ, межи чи́новъ, въ па́щеки, за по́ступкомъ* 20, *в ли́сте* 23, *оу вѣсну* 26 тощо (Смотрицький); *лѣ́карство, пи́смо, де́кретъ, пла́чоу, без бо́азни, ли́чбы, жа́лю, се́рца* (мн.), *ли́сты, до́броди, ча́сы, цвѣ́ты, роско́ши, ла́скавостю* 20, *пово́до(м)* 28, *ре́чій* 27, *ре́чахъ* (М.в.) *лѣ́тахъ* (М.в.) 27, *посло́угъ* 33, *тѣ́ламъ* 48, *отъ оумь́словъ* 74, *с това́ришами* 33, *двѣ́рми* 38, навіть явний орієнталізм (араб.) *шайта́н* з однозначним кінцевим наголосом теж підпало під цю тенденцію ша́та(н) тощо (Лѣкарство); *пи́сма, та́емница, зна́меніе, визна́на, вѣ́домости, з до́броди, для ро́зницѣ, ли́чбу, на вѣ́ки* 96, *подъ лѣ́ты* 102, *дово́домъ, въ ли́чбѣ, по́сты* 144, *да́ровъ, пло́довъ, спосо́бами* 89, *послу́гъ* 126, *на мѣ́сцехъ* тощо (Могила); *пу́ти* Р.одн 59, *зъ музѣ́кою* 61, *во́йска, хва́лу* (З.в.) 54, *шну́ромъ* 57, *въ бо́ю* 56, *на Укра́ину, въ за́конѣ, по тру́дахъ* 58, *во́лци, во́лковъ, лѣ́та, по́ла, му́ры, ва́лы, дѣ́ла, двѣ́ ка́сы, кі́ты, пта́хи, па́новъ* тощо (Галятовський).

У прикметниках: *лю́дскій* 82, *лю́дскіе* 106, *на ма́лый* 56, *на ... зе́мную* 98, *зе́мныхъ* 92, *про́стыхъ* 142 (Могила); *пло́хий* 8, *ста́рые* 4, *но́вые* 4, *на но́вый* 3, *в ю́нотско(м)* 3, *сла́бы(м)* 3, *зе́мные* 26 **але** *за ста́рыхъ* 22, (Смотрицький); *мо́рскій* 5, *нема́лый* 26, *невѣ́доми* 41, *ро́вни* 67, *лю́дськихъ* 6, *ма́лые* 30, (Лѣкарство); *я́сный* 60, *зе́мна* 60, *лю́дска* 67, *мѣ́даное* 67, *въ но́вомъ* 61, *на стра́шномъ* 69, *мо́рскіи* 69, (Галятовський).

У дієприкметниках: *споу́зочный* 14, *осу́женъ* 28, *поли́чонъ* 28, *незлѣ́чоные* 17, *чи́нены(х)* 6, *ре́ченыхъ* 28, *зара́жоны(м)* 8, *посвѣ́щен"ны(м)* 33, *па́сено* 31, **але** *невѣ́тръвалы(х)* 43, (Лѣкарство); *злу́ченое* 100 (Могила); *нака́зующаго* 2, *пода́ное* 11, (Смотрицький).

У займенниках: *на не́го* 66, *не на се́бе* 69, *на се́бе* 93, *пере(д) се́бе* 95, *длѧ чо́го* 72, *длѧ то́го* 73, (Лькарство); *длѧ чо́го* 58, *часу сво́его* 66, *тво́его* 66, 104, *сво́ей* 86, *чрез не́го* 90, *вѣдлугъ сло́ва тво́его* 100, *то́еи* 106, *мо́его* 132, (Могила);

У числівниках: *вто́рый* 88, *ше́стого* 112, *зъ дру́гихъ* (Могила); *ше́стою* 104 (Лькарство); *дру́гій* 54, *дру́гой* 59, *з дру́гою* 61 (Галятовський);

У дієсловах: *подо́лати* 7, *одо́ржати* 8, *звѣтѧжити* 19, *зда́ється* 5, *стра́шитъ* 7, *гро́зи(т)* 8, *на́йде(т)* 9, *звѣтѧжилъ* 70, *ста́рае(т)сѧ* 21, *неоутѣрѣ́ли* 26, *отво́раѧтъ* 26, *жи́ли* 35 (Лькарство), *мно́жатсѧ* 3, *посту́пують* 3, *воро́чаю(т)сѧ* 1, *присмо́труватисѧ* 2, *присто́итъ* 3, *стра́шат* 24, (Смотрицький); *утда́еѧтъ заплáту* 60, *да́ешъ* 66, *оупáдетъ* 84, *недодѣ́ржалъ* 84, *да́еѧтъ* 86, *принáлъ* 100, 118, *осѣ́нитъ* 102, *наро́дитъ* 102, *оумѣ́рлѧ* 108, *постáраемсѧ* 56, (Могила); *зна́йдешъ* 60, *одо́ржить* 58, *кру́ша(т)сѧ*, *псу́ютьсѧ* 67, *ста́ратисѧ* 70 (Галятовський).

I. Огієнко схильний вважати, що подібне наголошування не постало виключно під впливом південнослов'янським. Хоч цей вплив відкидати зовсім не можна. Частина наведених слів, не виключено, що отримала кореневе наголошування саме під впливом сербським, де подібний акцент поширений і досі.

Такі накорінні наголоси в українській мові витворюються ще за дуже давньої доби. Учений підтверджує це наявністю таких наголосів як у рукописах та стародруках XIV-XVI ст., так і в живій українській вимові [Огієнко 1926, с. 9].

У віддієслівних іменниках: *за́конъ*, *въ на́родѣ*, *въ за́конѣ*, *за́конница*, *на́родъ*, *на́родъ*, *на́роду*, *за́кономъ* тощо наголос послідовно поставлено на префіксі.

II. У деяких префіксальних утвореннях нерідко засвідчено наголос на префіксі: *не́пріазнь* 82, *по́кармъ* 114, *не́пріатель* 114, *отъ не́пріателя* 106 (Могила); *со́блазнь* 3, *при́повесть* 16, *оу́знавцу* 3, *о́кругоу* 1 (Смотрицький); *на́чинье* 10, *ро́ска(з)* 24, *не́пріазнь* 68, *не́нависть* 68, *не́пріателя* 70, *до вы́мовки* 105 (Лькарство); *пра́дѣдъ* 54, *послушникъ* 58, *на́чина* 67, *не́пріателей*, 67, *въ на́пасти* 68, (Галятовський).

III. Цю ж тенденцію, мабуть, слід убачати і в перенесенні наголосу з іменника на прийменник: *на свѣ́те* 1, *за́зле* 10, *на пла́ць* 11 (Смотрицький); *на землю* 24, *на вѣ́ки* 38, *до вечера* 41, *на часъ* 42, *на свѣ́тѣ* 47, *на свѣ́тѣ* 106, *на землю* 50, *на небѣ́* 79, *на про́дъ* 91, *на березѣ́* 105, але *на плáцоу* 104 (Лькарство); *на земли* 63, *на свѣ́тѣ* 67 (Галятовський).

IV. Послідовно з наголосом на закінченні вжито слово *имá* 90, *въ имá* 114 (Могила), *имá* 58 (Галятовський).

V. Іменники середнього роду на *-енство* переважно вжиті з наголосом на *-ен-*: на *подобénство* 70, *въ чловечénство* 100 (Могила); *небезпечénства* 57, але *множествò* 66, (Галятовський);

VI. В іменниках середнього роду на *-ье* з суфіксами *-ен-*, *-ан-* наголос падає на суфікс: *рожéна, похожéна* 96, *въ подáню* 60 (Могила); *бачéнью* 8 (Смотрицький); *ω(t)пуцáнья* 53, *дла успокоéна* 56, *ω слухáньε* 71, **але** *задёржан(ь)я* 53 (Галятовський).

VII. Прикметники та прислівники найвищого ступеня послідовно мають наголошений префікс: *на́йгрунто́внѣйшюю* 56, *на́йдоро́жшею* 138 (Могила); *на́ймен́ше* 9 (Лькарство); *на́йменшого* 58 (Галятовський).

У компаративах наголос переважно на суфіксі: *ме(р)зенѣ́йши(м)* 22, *потужнѣ́йшим* 38 (Лькарство);

VIII. В особових дієслівних формах на закінчення падає наголос у III ос. мн.: *имемо́* 30, *те(р)тимò* 46, *впадемо́* 21 (Лькарство); послідовно у діслові минулого часу *були, було: не было́* 11 *были́ годны́* 12 (Смотрицький); *было́* 116 (Могила); *были́* 68, *было́* 61, (Галятовський); у III ос. одн.: *способи́* (аорист) 3, *держіть* 4 (Смотрицький);

З наголосом на суфіксі виявлено такі форми: *поведа́ю* 15, *узако́нила* 18, *належáло* 27, *мусіть* 27 (Смотрицький); *потребова́ль* 56, *захову́еть* 66, *оупáдетъ* 84, *откупі́ль ... пошлюбі́ль* 138, *значáть* 68, *хва́лити* 114, (Могила); *приході́ти* 8, *приводі́ти* 13, *повѣ́дати* 23, *слыхáешь* 66, *терпі́шь* 66, *ско(н)чі́ль* 29, *значіть* 32, (Лькарство); *повѣ́даеть* 56, *значіть* 57, *проповѣ́дуєть* 58, *празну́єть* 60, *повѣ́далъ* 63, *образі́ль* 65, *уто́нуль* 67, *наступу́ють и преслѣ́дують* 54, *могу́ть* 59, 60, *будова́ли, празднова́ли* 60, *не принáли але принáли* 61, *псу́ютьсá* 67, *црѣ́твуютъ* 70, (Галятовський).

Наголос на префіксі засвідчено у дієсловах: *за́мкнуль* 22 (Смотрицький), *про́зрѣ́ти* 13, (Лькарство); *на́йде́ть* 102, *прі́йде́ть* 126, *стерѣ́чи* 136, (Могила);

У пасивних дієприкметниках часто спостерігаємо наголос на суфіксі: *напо(л)не́ный* 20, *не(з)личо́ное* 29, *зготовáное* 36, *оубра́ны* 40, (Лькарство); *ствержéный* 84, *выбра́на и назна́чена* 104, *оповѣ́дана* 140, *рече́ногω* 86, *постановле́ни* 140, *выбра́ныхъ* 104, *откупле́нымъ* 56, *оуторова́нымъ* 56, (Могила);

Дієприслівники здебільшого мають різне наголошування, але з переважанням на суфіксі: *не ждучі́* 7, *мовачі́* 9, *терпа́чі* 22, *мена́чисá* 18, *спѣ́шачісá* 19, **але** *мо́вачи* 16, *вы́слушавши* 3, *та́гну́чи* 19 (Смотрицький); *весела́чисá* 12, *м"ста́чі* 21, *хотечі́* 21, *оуберечі́* 22, *м"ста́чі* 27, *хотачі́* 30, *реку́чі* 32 (Лькарство); *препода́ючі* 56, *не переста́ючі* 56, *иду́чі* 64, *зоста́ючі* 84, 100, *негвалта́чі* 86, *не́ могуті́* 114, *кладу́чі* 114, *конча́чі* 114, **але** *прика́зуючи* 56, *захову́ючи* 56, *ма́ючи* 58, *въдуну́вши* 70, *бу́дучи* 80, *не вѣ́даючи* 80, *не*

перемѣнлючи 98, *не перемѣнлючи* 100, *поздоровляючи* 106, *приступуючи* 114, *сѣдлчи* 120 (Могила); *зостаючи* 56, *подаючи* 56, *не хотачи* 56, *любачи* 57, *молачиса* 57, *але мовачи* 53, *вставши ... пришовши* 53, *пйшучи* 54, *чынлчи* 56, *упрошючи* 58, *почувши* 63 (Галятовський).

Поряд із наведеними прикладами, що дають підстави для встановлення певної тенденції українського наголошування, маємо численні відхилення від тогочасного літературно-писемного акцентного узусу.

В однакових словах, словоформах нерідко маємо різні наголоси, які, зрозуміло, не могли існувати в мовленні. Такі написання слід пояснювати різними як писемними традиціями, так і іншомовними впливами. Особливо виразно це простежуємо в І. Галятовського, де московське наголошування вже стає помітним.

В іменниках: *землю* 1, *сторону* 3, *новини*, *старини* 23 (все 3. в.), (Смотрицький); *полковникъ* 57, *послушникъ* 58, *кити* 69, *птахи* 70 (Галятовський), *розница* 68, 80, *людей* 142, *душамъ* 104, *до грѣху* 80, *грѣха* 80 (Могила); *пыхою* 39, *знаки* 17, 23, *молитвами* 8, *слугами* 49, (Лькарство).

У прикметниках: *въ старомъ... новомъ* 128 (Могила); *старая* 26, *другие* 1, (Смотрицький); *проклатое* 68, *огневою* 42, *оловѣною* 48 (Лькарство); *не цѣльи* 54, *старый* 59, *твердал* 67, (Галятовський).

У займенниках: *для того* 54, *до себе* 57, *по всѣмъ* (Галятовський),

У дієсловах: *прістоитъ* 36, *привести* 21, *привести* 27, *понести* 44, *мочи* 44 (Лькарство); *стерѣчи* 136, (Могила); *не хочѹ* 57, *поманѹ* 58, *приношѹ* 58, *пронести* 58, *повѣдати* 60, *умерла* 61, *несли* 61, *стѣратиса* 70, *прошѹ* 71, (Галятовський).

Про незбігання розмовного наголошування із тогочасним літературно-писемним та різними впливами на тогочасний узус свідчать такі наголоси: *найчастѣй* і *найпйльнѣй* 56, *найперѣй* 58, 88 (Могила).

Наведений вище матеріал засвідчує, що в кінці XVI – XVII ст. українське наголошування в друкованих текстах значною мірою відображало розмовну акцентуацію. Найпоследовніше така акцентуація проявилася в друках Г. Смотрицького та «Лькарстві...» Д. Наливайка. Водночас спостерігаємо низку впливів, пов'язаних як із тогочасною графічною традицією, так і з іншомовними, передовсім південнослов'янським. Загалом варто відзначити явний московський вплив від другої половини XVII ст., що виразно простежуємо в друках Іоаникія Галятовського.

Використана література

1. Булаховський Л. Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. // Зб. Центральних державних курсів українознавства. – Харків, 1928; Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. Наголос прикметників на -ний, -на, -не. // Зб. Центральних державних курсів українознавства. – Харків, 1930; Український літературний наголос (характеристика норми). – Уфа, 1943.
2. Огієнко І. Український наголос на початку XVII-го віку // Записки Чина св. Василя Великого. – II, 1 – 2. – Жовква, 1926. – С. 4 – 31.
3. Огієнко І. Український наголос в XVI віці // Сборник статей в честь акад. А.И. Соболевського. – СПб, 1928. – С. 444-451.
4. Огієнко І. Український літературний наголос. Мовознавча монографія. – Вінніпег, 1952. – 304 с.
5. Скляренко В. Праслов'янська акцентологія. – К., 1998.

Використані джерела

- Смотрицький – Смотрицький Г. Ключь црѣства небесного // Герасим Смотрицький. Ключь царства небесного / Підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Німчук. – Житомир, 2005. – С. 5 – 50.
- Лѣкарство – Лѣкарство на оспалый умысль человѣчій... // Лѣкарство на оспалый умысль человѣчій. – Острог, 1607 / Відділ стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В. Вернадського. Шифр: Кир. 794.
- Могила – Могила П. Краткій Катехизись, изданный въ Кієво-печерской Лаврѣ въ 1645 г. // Катехизис Петра Могили. – Київ-Париж, 1996.
- Галятовський – Галятовський Іоаникій. Ключ розуміння. Підгот. до вид. І. Чепіга. – К., 1985.